

MONIKA DOMINIĄK-KOCHANEK, KAROLINA KONOPKA

Akademia Pedagogiki Specjalnej, Instytut Psychologii

DOŚWIADCZENIA WYCHOWAWCZE Z DZIECIŃSTWA JAKO PREDYKTORY CECHY, EKSPRESJI I KONTROLI ZŁOŚCI U MŁODYCH KOBIEC

Streszczenie: Celem przeprowadzonych badań było ustalenie, czy i w jakim stopniu metody wychowawcze doświadczane w dzieciństwie wiążą się z cechą, ekspresją i kontrolą złości u dorosłych kobiet. W badaniu uwzględniono karanie fizyczne, metody punitywne oraz agresję psychiczną jako trzy odmienne metody wychowawcze, które mogą mieć wkład w natężenie różnych aspektów złości w życiu dorosłym. W badaniu udział wzięły 243 kobiety w wieku od 19. do 32. roku życia ($M = 20,81$, $SD = 1,77$). Badane oceniały, w jakim stopniu ich rodzice stosowali wobec nich trzy wyszczególnione metody wychowawcze oraz określały częstość doświadczania złości, jej ekspresji na zewnątrz i do wewnątrz oraz stopień kontroli zewnętrznej i wewnętrznej ekspresji złości. Analizy ujawniły, że w retrospektywnej

ocenie metod wychowawczych, badane kobiety najczęściej doświadczały od rodziców agresji psychicznej, to jest celowo wywoływanego poczucia winy, wstydu oraz komunikowania warunkowej miłości. Ta metoda wychowawcza okazała się również kluczową, jeśli chodzi o natężenie cechy złości oraz jej zewnętrzną i wewnętrzną ekspresję. Wbrew oczekiwaniom nie odnotowano istotnych statystycznie związków pomiędzy karaniem fizycznym a uwzględnionymi aspektami złości. Wyniki badania są dyskutowane w kontekście rodzajowej socjalizacji emocji oraz negatywnych konsekwencji psychicznych stosowania agresji psychicznej w wychowaniu dziecka.

Słowa kluczowe: metody wychowawcze, agresja psychiczna, złość-cecha, ekspresja złości, kontrola złości.

WPROWADZENIE

Przeżywanie złości nie wymaga uprzedniego uczenia się ani też nabycia pewnego poziomu samoświadomości, który jest warunkiem koniecznym do tego, aby poczuć dumę lub wstyd za własne decyzje czy zachowania. Dlatego złość jest wraz ze smutkiem czy radością uznawana za emocję podstawową, której mimiczna ekspresja, jak i percepcja ma zgodnie z przełomowymi badaniami Paula Ekmana (1999) charakter ponadkulturowy. Ewolucyjnie uwarunkowane sposoby wyrazu emocji złości pozwalają zatem dość łatwo odczytać stan emocjonalny u partnera interakcji przeżywającego złość, nawet jeśli pochodzi on z innego kręgu kulturowego; ale trafne przewidzenie tego, w jaki sposób się on zachowa w następstwie odczuwanej złości, jest już obarczone sporą dążą ryzyka. Uzna-

nie złości za emocję jednoznacznie negatywną, obniżającą psychospołeczną adaptację jednostki i wywołującą agresję jest nadmiernie upraszającą oceną regulacyjnej funkcji tej emocji, choć bez wątplenia badania potwierdzają pozytywny związek odczuwanej złości z zachowaniami agresywnymi (Berkowitz, Harmon-Jones, 2004).

Bardziej trafnym sposobem ujmowania złości jest uznanie jej za emocję, której walencja jest wprawdzie negatywna, ale w aspekcie motywacyjnym uruchamia procesy dążenia, a nie unikania (Elliot, Eder, Harmon-Jones, 2013) prowadzi do przyrostu energii (Zajenkowski, 2017) oraz pozytywnie wpływa na wynik w zadaniach wymagających rywalizacji (Tamir, Mitchell, Gross, 2008). Emocja złości, stymulując proces dążenia, dostarcza jednostce takiego przypływu energii, który z jednej strony ułatwia pokonanie trudności na drodze do wyznaczonych celów, z drugiej zaś równie często „popycha” do uszkodzenia nie tylko innym, ale również sobie. Badania wskazują na pozytywny związek między częstością odczuwanej złości a problemami kardiologicznymi i powiązaniem z nim wzorem zachowania A (Kopper, 1993; Smith i in., 2004), jak również zaburzeniami osobowości typu borderline (Kuo, Linehan, 2009).

Można zatem skonstatować, że złość wprawdzie motywuje człowieka do działania, ale rodzaj podjętej przez niego aktywności wywołanej złością może być zarówno działaniem konstruktywnym, ukierunkowanym na osiągnięcie zagrożonych celów, jak i destruktywnym, prowadzącym do krzywdy moralnej, psychicznej bądź fizycznej. Ten niejednoznaczny charakter złości znakomicie ujął Arystoteles w *Etyce nikoma-chejskiej*, stwierdzając, że choć każdy odczuwa złość, to nie każdemu jest dane posiadać umiejętność złoszczenia się z właściwą siłą, wobec właściwej osoby, z właściwych powodów oraz we właściwym momencie. Uważamy, że pewne doświadczenia socjalizacyjne z okresu wczesnego i średniego dzieciństwa mogą w sposób skuteczny utrudnić realizację wyrażonej przez Arystotelesa myśli odnośnie do odpowiedniego „zarządzania” złością, co utrudnia bądź uniemożliwia wykorzystanie we właściwy sposób energetycznych i motywacyjnych zasobów, uruchomionych przez tę emocję.

SOCJALIZACJA EMOCJONALNA W RODZINIE

Zdolność do efektywnego regulowania emocji, zwłaszcza tych, które mogą zaburzyć przebieg interakcji społecznej, jest uznawana za kamień milowy w rozwoju kompetencji społeczno-emocjonalnych (Schaffer, 2011). O ile nabywanie umiejętności samoregulacji emocjonalnej jest procesem, którego przebieg warunkują czynniki biologiczne, socjalizacyjne, wymagania sytuacyjne czy osobiste cele i przekonania (Thompson, Calkins, 1996), o tyle emocji i ekspresji złości nie trzeba się uczyć a niekontrolowane ataki hysterii (tzw. *temper tantrums*) dziecka między 18. miesiącem a 4. rokiem życia są traktowane w zasadzie jako normatywne zjawisko rozwojowe (Potegal, Davidson, 2003). Należy jednak podkreślić, że samo *temper tantrum* nie jest wyłącznie niepohamowaną ekspresją złości, lecz gwałtownym uzewnętrznieniem całej gamy negatywnych odczuć, takich jak smutek, złość, strach czy stres, czemu towarzyszą głośny płacz, kopanie czy rzucanie się na podłogę. *Temper tantrum* jest efektem słabości mechanizmów samoregulacji emocjonalnej dziecka i jako takie zanika wraz z ich rozwojem. Częstość ataków furii zmniejsza się w okolicach 24. m.ż, lecz wówczas ich miejsce zająć mogą mniej spektakularne, choć nadal uciążliwe dla otoczenia wybuchy złości (Tremblay, 2009). Kluczowe na tym etapie rozwoju struktur mózgowych zarządzających regulacją emocjonalną są: sposób reagowania rodziców na gwałtowane i negatywne reak-

cje emocjonalne dziecka, jakość więzi emocjonalnej w diadzie dziecko–rodzic oraz częstość stosowania przez rodziców awersyjnych metod wychowawczych (Tremblay, 2009). Wymienione aspekty współtworzą fundament wczesnodziecięcych doświadczeń socjalizacyjnych, który w sprzyjających warunkach umożliwia dziecku przejście od zewnętrznych form regulacji emocjonalnej do regulacji wewnętrznej. O trudności tego zadania rozwojowego niech świadczy fakt, że jego realizacja obejmuje prawie cały okres dzieciństwa (Schaffer, 2011), a i tak niemal każdemu w życiu dorosłym zdarzyło się choć raz złamać kulturowy kod ekspresji złości. Jakże zatem uwarunkowania rodzinne mogą to zadanie jeszcze bardziej utrudnić, blokując rozwój mechanizmów regulacji emocjonalnej dziecka?

Pierwszym z wymienionych, rodzinnych czynników ryzyka dla nabywania kompetencji emocjonalnych dziecka jest sposób reagowania na wybuchy złości czy też wspomniane *temper tantrum*. Za optymalny wzorzec postępowania rodzica w takich sytuacjach należy uznać taki, który będzie sprzyjać wygaszaniu dezadaptacyjnych reakcji emocjonalnych dziecka.

Oznacza to, po pierwsze, rezygnację z podejmowania przez rodzica zachowań, które pełnić mogą funkcję wzmocnienia pozytywnego, gdyż zgodnie z prawem efektu doprowadzi to do eskalacji wybuchów złości dziecka w przyszłości. Przykładem takich zachowań jest kierowanie nadmiernej uwagi na rozszłoszczone dziecko czy też spełnianie jego żądań, co potocznie uznaje się za typowe przejawy reagowania rodzica „nadopiekuńczego”. Nadopiekuńczość rodziców wymieniana jest jako jeden z czynników ryzyka dla nabywania tzw. emocjonalno-impulsywnej gotowości do agresji, u podstaw której leży słabość mechanizmów samokontroli emocjonalnej jednostki, w konsekwencji atakującej ilekroć odczuwa złość, irytację czy frustrację (Frączek, 2002).

Po drugie, zachowania rodzica polegające na wymierzeniu dziecku kary, w jakiegokolwiek postaci, za rozwojowo normatywne problemy z regulacją emocjonalną, doprowadzą do skutków odwrotnych w stosunku do intencji rodzica, czyli zwiększą poziom pobudzenia emocjonalnego dziecka, potęgując samą reakcję emocjonalną (Straus, Mouradian, 1998). Alternowanym, ale równie niekorzystnym skutkiem zastosowania kary w warunkach niekontrolowanej ekspresji złości jest zmiana doświadczanej emocji z gniewu na strach, co istotnie może zablokować u dziecka dalszą eskalację ekspresji negatywnego pobudzenia emocjonalnego w danym momencie, ale nie przyczyni się do nabywania zdolności do wewnętrznej regulacji własnych stanów emocjonalnych.

Po trzecie, niewłaściwym, choć niemal naturalnym sposobem reagowania na wybuch złości dziecka jest okazanie dziecku analogicznej reakcji złości, wzmacniając pierwotne pobudzenie emocjonalne dziecka, jak również uruchamiając proces modelowania reakcji emocjonalnych. Jest to zatem wysłanie dziecku jasnego sygnału, że w kontakcie z rozgniewanym partnerem interakcji najbardziej właściwą odpowiedzią jest uzewnętrznienie analogicznego stanu emocjonalnego, co eskaluje konflikt i zwiększa ryzyko wystąpienia zachowania agresywnego. Warto również dodać, że najbardziej niekorzystną opcją reagowania na ekspresję złości dziecka jest wymierzenie mu kary pod wpływem wzburzenia emocjonalnego. W badaniach wykazano bowiem, że tzw. karanie emocjonalne zwiększa impulsywność dziecka oraz tendencję do podejmowania zachowań agresywnych (Straus, Mouradian, 1998). Natomiast okazywanie ciepła emocjonalnego obniża częstość występowania u dziecka reakcji emocjonalnych polegających na ekspresji złości, co z kolei daje pozytywne skutki rozwojowe w postaci wyższej empatii (Strayer, Fraser, Roberts 2004), a w konsekwencji częstszego podejmowania działań prospołecznych w porównaniu do zachowań agresywnych (Hoffman, 2006).

Kolejnym istotnym czynnikiem, wpływającym na proces nabywania przez dziecko zdolności do samoregulacji emocjonalnej jest jakość więzi emocjonalnej w diadzie dziecko–rodzic. Jakość tę warunkują dwa wzajemnie powiązane ze sobą aspekty: jakość doświadczanej przez dziecko opieki oraz stopień zaspokojenia poczucia bezpieczeństwa w pierwszych miesiącach życia (Cassidy, 1994; Czub, 2005). Optymalny poziom zaspokojenia potrzeb dziecka, wynikający z konsekwentnych i adekwatnych reakcji rodzica na przejawy dystresu dziecka prowadzi do nabycia przez niego więzi bezpiecznej (Bowlby, 2007; Wolff, Ijzendoorn, 1997), a wraz z nią skutecznych strategii regulacji emocjonalnej (Schaffer, 2011).

Znakomitą egzemplifikacją związku między nabytym przez dziecko, bezpiecznym przywiązaniem, a radzeniem sobie z negatywnym pobudzeniem emocjonalnym jest sposób, w jaki dziecko zachowuje się w obcym otoczeniu, w którym przebywa przez pewien czas bez opieki ze strony głównej figury przywiązania (Ainsworth, Bell, 1970). Takie okoliczności wywołują z reguły silne, negatywne emocje, które dzieci z bezpiecznym przywiązaniem wyrażają najczęściej głośnym płaczem, lecz na widok matki poszukują z nią bliskości fizycznej, co skutecznie i szybko łagodzi ich napięcie emocjonalne. Dzieci z więzią ambiwalentną i unikającą nie mają sposobności wypracowania tak efektywnych strategii regulacji emocjonalnej. W analogicznym epizodzie dzieci z więzią ambiwalentną nie uspokajają powrót matki, wobec której wyrażają złość, dzieci zaś z więzią unikającą stosują strategię tłumienia reakcji emocjonalnej, a zwłaszcza ich zewnętrznej manifestacji (Sroufe, Walters, 1977). Style przywiązania oraz powiązany z nimi mechanizm regulacji emocjonalnej charakteryzuje relatywnie wysoka stabilność w cyklu życia (Beckwith, Cohen, Hamilton, 1999). Dlatego w okresie dorosłości osoby ze stylami unikającym i ambiwalentnym posługują się gorszymi strategiami radzenia sobie z negatywnymi emocjami w porównaniu do osób ze stylem bezpiecznym (Cooper, Shaver, Collins, 1998), natomiast osoby ze stylem unikającym stosują niewłaściwe i nieefektywne strategie zabiegania o wsparcie emocjonalne w sytuacji doświadczania stresu (Collins, Feeney, 2000).

Trzecim aspektem, który składa się na fundament doświadczeń socjalizacyjnych dziecka, warunkujący jego funkcjonowanie emocjonalne, w tym radzenie sobie ze złością, jest częstość stosowania przez rodziców awersyjnych metod wychowawczych. Nie chodzi w tym przypadku o karanie dziecka za złamanie reguł ekspresji złości, ale szerzej, za wszelkie przejawy nieposłuszeństwa. Dotychczasowe badania potwierdzają, że dziecko karane fizycznie częściej doświadcza frustracji i przeżywa złość, co upośledza rozwój jego kontroli emocjonalnej (Chang i in., 2003; Straus, Mouradian, 1998). Okazuje się, że nawet w okresie dorosłości negatywne doświadczenia z okresu dzieciństwa, polegające na karaniu fizycznym oraz agresji psychologicznej, zwiększają indywidualną podatność jednostki na sytuacje prowokacji i frustracji, co z kolei ma pozytywny wkład zarówno w gotowość do agresji, jak i samo ryzyko podjęcia zachowań agresywnych (Dominiak-Kochanek, 2017; Dominiak-Kochanek i in., 2015).

Równie istotna ścieżka, stymulująca dziecko do częstego przeżywania negatywnych stanów emocjonalnych wiedzie przez proces przetwarzania informacji społecznych, który przebiega nieco inaczej w przypadku doświadczania kar fizycznych w dzieciństwie (Crick, Dodge, 1994; Weiss i in., 1992). Osoby karane w dzieciństwie charakteryzuje większa wrogość, przez co mają one skłonność do postrzegania sytuacji względnie neutralnych jako zagrażających czy frustrujących (Dodge i in., 1995) oraz nadmiernie koncentrują się na bodźcach, które to zagrożenie mogą zwiastować (Shackman, Shackman, Pollak, 2007). Poszukując metod wychowawczych, które wspierają, a nie hamują roz-

wój emocjonalny dziecka w kierunku społecznie pożądanym, warto przywołać postulat Martina L. Hoffmana (2006), który uważa, że optymalna reakcja wychowawcza na przejawy nieposłuszeństwa winna wzbudzać w dziecku umiarkowane pobudzenie emocjonalne. Taki poziom pobudzenia sprawia, że dziecko wciąż jest w stanie skonfrontować treść przekazu z własnym, niewłaściwym zachowaniem, zrozumieć go, a nawet uwewnętrznić. Inne metody wychowawcze, a zwłaszcza te, które wywołują w dziecku strach, złość, żal czy poczucie winy, zmieniają zachowanie dziecka w danej sytuacji ze względu na odczuwany przez niego stan emocjonalny i dlatego błędnie wydają się rodzicom metodami skutecznymi. Jeśli jednak dziecko nie rozumie przesłanek, które wywołały reakcję rodzica, to wraz z wygaszeniem danego stanu emocjonalnego niewłaściwe zachowanie dziecka powróci w innych okolicznościach sytuacyjnych.

SOCJALIZACJA EMOCJI A PŁEĆ DZIECKA

Emocjonalność rozumiana jako stała tendencja jednostki do doświadczania i manifestacji wielu zróżnicowanych emocji mieści się w stereotypie kobiet (Plant i in., 2000). Twierdzenie, że kobiety są bardziej emocjonalne niż mężczyźni jest powszechnym (Williams, Satterwhite, Best, 1999), a zarazem bardzo ogólnym aspektem treści stereotypu odnoszącego się do różnic międzypłciowych w funkcjonowaniu emocjonalnym. Choć badania wskazują, że kobiety deklarują przeżywanie większej liczby emocji i odczuwanie ich bardziej intensywnie niż mężczyźni (Fujita, Diener, Sandvik, 1991; Grossman, Wood, 1993), to są badania wskazujące, że przy kontroli reakcji fizjologicznych (np. tętna, reakcji skórno-galwanicznej) nie odnotowuje się różnic międzypłciowych w tym zakresie (Fila-Jankowska, Szczygieł, 2004).

Bardziej szczegółowych danych dostarczają badania, w których pod uwagę bierze się jakość przeżywanych i manifestowanych przez kobiety i mężczyzn emocji. Kobiętom bardziej niż mężczyznom przypisuje się przeżywanie i ekspresję strachu i smutku – emocji wyrażających słabość i bezsilność (ang. *powerless*) oraz współczucia i miłości – emocji zorientowanych na innych ludzi. Za charakterystyczne dla mężczyzn uważa się natomiast emocje będące oznaką siły i dominacji (ang. *powerful*), takie jak złość i dumę (Plant i in., 2000; Timmers i in., 2003). Zgodne z treścią tego stereotypu są deklaracje kobiet i mężczyzn odnośnie do odczuwania przez nich i przez nie specyficznych stanów emocjonalnych. Mężczyźni deklarują przeżywanie złości częściej niż kobiety, kobiety zaś częściej przyznają się do manifestacji emocji bezsilności (Evers i in., 2005; Fisher i in., 2004). Podobny wzorzec różnic międzypłciowych uzyskuje się w badaniach prowadzonych na dzieciach (Chaplin, Cole, Zahn-Waxler, 2005; Zeman, Garber, 1996). Należy zaznaczyć, że istotne różnice międzypłciowe w doświadczaniu i ekspresji złości nie zawsze się ujawniają (Buss, Perry, 1992; Kopper, Epperson, 1991). John Archer (2004) twierdzi, że odczuwanie złości nie implikuje jego manifestacji, co wynika wprost z warunkowanych społecznie i kulturowo reguł okazywania emocji. Odmienne u obydwu płci doświadczenia socjalizacyjne mogą skutkować większą lub mniejszą samokontrolą emocjonalną w zależności od kontekstu sytuacyjnego (Evers i in., 2005). Biorąc pod uwagę konsekwencje przeżywania i ekspresji określonych emocji, wydaje się, że złość jest emocją wyjątkową. Jej odczuwanie i wyrażanie podlega silnym regulacjom społecznym, ponieważ konsekwencje ekspresji złości mają przede wszystkim charakter interpersonalny (Averill, 1983). Kobiety odczuwają silniejszy lęk niż mężczyźni przed konsekwencjami ekspresji złości (Eagly,

Steffen, 1986). W jednym z badań manipulowano społecznym kontekstem ekspresji złości (Evers i in., 2005) – połowa uczestników i uczestniczek badania była przekonana, że spotka osobę, która wywołała ich złość. Okazało się, że tylko w tym warunku eksperymentalnym kobiety słabiej wyrażały złość niż mężczyźni. Podobnej różnicy międzypłciowej nie zaobserwowano, gdy badanych utrzymywano w przekonaniu, że nie spotkają osoby, wobec której zamykają swoje agresywne uczucia. Zatem źródłem różnicy uzyskanej w pierwszym z opisanych warunków badawczych było silniejsze przekonanie kobiet, że ich ekspresja złości będzie miała negatywne konsekwencje interpersonalne.

Podczas gdy złość – emocja walki i dominacji – jest komponentą stereotypu męskiego, strach i smutek, jako emocje wyrażające słabość, są spójne z kobiecym stereotypem roli płciowej. Zgodnie z teorią ról płciowych (Eagly, Wood, 1991) różnice te są pochodną odmiennych ról społecznych pełnionych przez kobiety i mężczyzn. Przeżywanie i ekspresja określonych emocji mają więc służyć skutecznemu pełnieniu tych ról – utrzymywaniu dobrych relacji interpersonalnych przez kobiety i realizacji celów przez mężczyzn. W przypadku kobiet są to głównie role opiekuńcze, a w przypadku mężczyzn role obdarzone wysokim statusem społecznym, którym towarzyszy przyzwolenie na okazywanie złości.

Innym sposobem wyjaśniania różnic płciowych w funkcjonowaniu emocjonalnym jest odmienna socjalizacja rodzajowa w rodzinie. Zgodnie z hipotezą o stereotypowej socjalizacji dzieci, matki i ojcowie stosują odmienne style i metody wychowania wobec córek i synów; odmienną ta dotyczy modelowania, nagradzania akceptowanych i karania nieaprobowanych zachowań dziewczynek i chłopców w różnych kontekstach wychowawczych (Lytton, Romney, 1991; McKinney, Renk, 2008; Tenenbaum, Leaper, 2002). Socjalizacji rodzajowej podlegają zatem również wszelkie aspekty związane z funkcjonowaniem emocjonalnym człowieka, tj. rodzaj przeżywanych i wyrażanych emocji, ich intensywność czy kontekst sytuacyjny, w którym następuje ekspresja emocji.

Nancy Eisenberg, Amanda Cumberland i Tracy L. Spinrad (1998) wyszczególniają trzy rodzaje zachowań rodzicielskich, poprzez które odbywa się stypizowana płciowo socjalizacja emocji dziecka. Do socjalizacji bezpośredniej (Root, Denham, 2010) należą specyficzne – zachęcające lub zniechęcające reakcje rodziców na przeżywane i manifestowane przez dziecko emocje oraz odmiennie sposoby, w jakie rodzice rozmawiają z synami i córkami o przeżywanych przez nich emocjach. Badania wskazują, że dorośli w większym stopniu wzmacniają pozytywnie i akceptują złość u chłopców niż dziewcząt (Radke-Yarrow, Kochanska, 1990), podczas gdy ekspresja emocji wyrażających słabość spotka się z większą uwagą i akceptacją rodziców, zwłaszcza ojców wtedy, gdy dokonują ją dziewczynki (Chaplin i in., 2005). Co więcej, dziewczynki oczekują większej niż chłopcy dezaprobaty dorosłych wtedy, gdy wyrażają złość (Perry, Perry, Weiss, 1989), co oznacza, że reguły okazywania emocji są znane już w okresie wczesnego dzieciństwa (Zeman, Garber, 1996).

Z kolei badania nad sposobami konwersacji dorosłych z dziećmi o emocjach wskazują, że rodzice używają więcej słów oznaczających zróżnicowane emocje w rozmowie z córkami niż synami (Kuebli, Fivush, 1992). W innym badaniu weryfikowano sposób, w jaki matki rozmawiają ze swoimi dziećmi o emocjonalnych aspektach przeszłych wydarzeń (Fivush, 1989). Okazało się, że z córkami częściej rozmawiają o przeżywanym przez nie smutku, podczas gdy z synami o złości. Trzeci rodzaj oddziaływania – ekspresja emocji przez rodziców – działa na zasadzie modelowania;

dzieci uczą się, w jakich okolicznościach możliwe jest przejawianie konkretnych emocji o określonej sile. Przykładem tego ostatniego może być stosowanie surowej dyscypliny przez ojców i ciepła w relacjach przez matki, co stanowi ekspresję stereotypowo pojmowanej męskości i kobiecości (Wojciszke, 2010) oraz wpisuje się w typowe role płciowe przewidziane dla mężczyzn i kobiet (Bem, 1981).

CEL BADAŃ

Przeprowadzone badania ukierunkowano na ustalenie, czy doświadczenia wychowawcze, polegające na stosowaniu przez rodziców karania fizycznego, agresji psychologicznej oraz metod punitywnej są predyktorem złości, zoperacjonalizowanej wielowymiarowo, zgodnie z postulatem i wynikami badań Spielberga (Moscato, Spielberger, 2011; Spielberger, 1999, za: Bąk, 2016). Pierwszy wymiar odnosi się do indywidualnej dyspozycji do reagowania złością w różnych okolicznościach, określanej jako cecha złość dla odróżnienia od stanu złości, definiowanego jako doświadczanie uczucia złości w danym momencie czasu (Bąk, 2016). Wymiar drugi dotyczy ekspresji oraz kontroli złości. Należy je uznać za wskaźnik zdolności adaptacyjnych jednostki, dzięki którym złość może być kanalizowana w sposób aprobowany społecznie, nawet jeśli ze względu na własności temperamentu jednostka odczuwa ją ze znaczną częstotliwością w wielu okolicznościach. W badaniu skoncentrowano się na kobietach, które z jednej strony zgodnie ze stypizowanym płciowo wzorcem wychowania mogą pozwolić sobie na częstsze wyrażanie emocji w relacjach społecznych, z drugiej zaś emocje te winny być powiązane bardziej z procesami unikania (strach, smutek) niż dążenia (złość, dumą) (Plant i in., 2000; Timmers, Fisher, Manstead, 2003).

Definiując szczegółowe cele przeprowadzonych badań, wyodrębniono cele o charakterze opisowym i wyjaśniającym. W aspekcie opisowym skoncentrowano się na przedstawieniu, które metody wychowawcze były w opinii badanych kobiet najczęściej stosowane wówczas, kiedy w dzieciństwie podjęły one zachowanie wykraczające poza normy wyznaczone przez rodziców. Zakres uwzględnionych metod wychowawczych był dość szeroki i obejmował trzy kategorie zachowań dyscyplinujących: karanie fizyczne, agresja psychologiczna, polegająca na intencjonalnym manipulowaniu emocjami dziecka, oraz metody punitywne, które opierają się na karaniu dziecka poprzez czasową izolację, ograniczanie mu przywilejów czy wyznaczanie dodatkowych zadań. Nieagresywny charakter metod punitywnej należy zatem przeciwstawić karaniu fizycznemu, które „z psychologicznego punktu widzenia stanowią szczególną postać agresji interpersonalnej” (Frączek, 1986, s. 140).

Kolejnym celem o charakterze opisowym było porównanie charakterystyki badanych kobiet w zakresie dwóch sposobów ekspresji doświadczanej złości oraz dwóch sposobów kontroli złości. W obu przypadkach wyłaniające się z przeprowadzonych analiz statystycznych odpowiedzi na sformułowane problemy badawcze skonfrontowane zostaną z tym, w jakim stopniu są one zgodne ze stereotypem kobiety i stypizowaną płciowo socjalizacją emocji.

W aspekcie wyjaśniającym celem przeprowadzonych badań było ustalenie, czy i które metody wychowawcze doświadczane w dzieciństwie mają swój wkład w natężanie cechy-złości oraz ekspresji i kontroli złości wśród dorosłych kobiet. Dotychczasowe badania, zasygnalizowane wcześniej, koncentrują się przede wszystkim na skutkach stosowania przez rodziców kar fizycznych dla funkcjonowania emocjonalnego

dziecka, w tym nabywania samokontroli emocjonalnej. W badaniach rzadziej porusza się kwestię używania przez rodziców agresji psychologicznej wobec dziecka, która polega na celowym wywoływaniu wstydu, poczucia winy oraz sygnalizowaniu, że miłość rodzicielska jest warunkowa. Przyjęto, że doświadczenie agresji psychologicznej może spośród wszystkich uwzględnionych metod wychowawczych warunkować w stopniu największym indywidualną dyspozycję do przeżywania złości oraz ekspresję i kontrolę tej emocji.

U podstaw tego założenia leżały dwie kwestie. Po pierwsze, agresja psychologiczna jest metodą wysoce intruzywną dla emocjonalnego funkcjonowania, gdyż w całości opiera się na manipulowaniu stanami emocjonalnymi dziecka, co nie może pozostawiać bez wpływu na jego rozwój emocjonalny. Po drugie, jeśli rodzice używają agresji psychologicznej, to nie ma w praktyce bariery wieku dziecka dla jej stosowania w przeciwieństwie do metod punitywnych czy karania fizycznego. Wystąpienie dziecka za karę do pokoju czy dawanie klapsa ustaje najczęściej wraz z wkroczeniem w okres późnego dzieciństwa. Agresją psychologiczną można zaś nadal wpływać na zachowania i decyzje życiowe nawet dorosłych dzieci. Stabilność w czasie, z jaką w toku ontogenezy jednostka może doświadczać agresji psychologicznej skłania do przewidywania o wiele bardziej negatywnych skutków rozwojowych w porównaniu do metod wychowawczych, których awersyjny charakter trudno kwestionować, ale ich stosowanie ustaje wraz z dorastaniem dziecka.

Kolejnym istotnym problemem, podjętym w tych badaniach było ustalenie funkcji metod punitywnych w formowaniu się złości w aspekcie cechy, ekspresji i kontroli tej emocji. Metody punitywne opierają się na karach, które nie mają charakteru agresywnego, choć są dotkliwym i nierzadko frustrującym dziecko sposobem egzekwowania posłuszeństwa (np. nakaz przebywania we własnym pokoju przez pewien czas czy zabieranie kieszonkowego). Nawiązując do wspomnianego postulatu Hoffmana (2006), powstaje pytanie, czy stosując metody punitywne rodzic wywołuje umiarkowane pobudzenie emocjonalne, ułatwiające dziecku przyswojenie przekroczonej reguły, czy też nieświadomie uczestniczy w formowaniu się różnych wymiarów złości dziecka. Ostatnie pytanie badawcze dotyczy znaczenia doświadczeń, związanych z karami fizycznymi w predykcji natężenia złości osoby dorosłej, przy czym ten aspekt badań ma w stopniu największym charakter replikacyjny. Warto jednak zaznaczyć, że dotychczas przedmiotem zainteresowania były inne zmienne, powiązane ze złością, z pominięciem wielowymiarowej operacjonalizacji tego konstruktów, dokonanej przez Spielbergera, w której po raz pierwszy odróżniono doświadczenie emocji (złość cecha i złość stan) od zachowań, będących następstwem tego doświadczenia (ekspresja i kontrola złości).

METODA

Charakterystyka badanej próby. W badaniach wzięło udział 246 kobiet, których wiek mieścił się w przedziale od 19. do 42. roku życia. Osoby badane rekrutowano na jednej z wyższych uczelni o kierunku społecznym. Przyjęto, że ze względu na retrospektywny pomiar doświadczeń wychowawczych wiek osób badanych powinien być względnie jednolity, tak aby odpamiętanie zdarzeń z przeszłości odbywało się z tej samej perspektywy czasowej. Rekrutując osoby badane, posłużono się zatem doбором celowym. W konsekwencji wyłączono z badanej próby trzy osoby, których wiek mie-

ścił się w przedziale od 35. do 42. roku życia, uznawanym w psychologii rozwoju za okres średniej dorosłości. Ostatecznie badana próba składała się z 243 kobiet w wieku od 19. do 32. roku życia ($M = 20,81$; $SD = 1,77$).

Pomiar doświadczeń wychowawczych z okresu dzieciństwa. Doświadczenia wychowawcze z okresu dzieciństwa zmierzono za pomocą Retrospektywnego Inwentarza Metod Wychowawczych (RIMW) opracowanego na podstawie Dimensions of Discipline Inventory (DDI) autorstwa Murraya A. Strausa i Angele Fauchier (2005–2011). RIMW umożliwia pomiar szerokiego zakresu reaktywnych metod wychowawczych, czyli takich, które rodzice zwykli stosować w reakcji na niewłaściwe zachowanie dziecka. W skład uwzględnionych w RIMW metod wychowawczych wchodzi m.in. karanie fizyczne, agresja psychologiczna oraz metody punitywne (szerszy opis RIMW, Dominiak-Kochanek, 2017). Skalę karania fizycznego tworzą cztery pytania o to, jak często matka i ojciec podejmowali wobec badanych następujące zachowania dyscyplinujące: (1) potrząsali, aby zwrócić na siebie uwagę; (2) dawali klapsa, „dawali po łapach” lub szturchali; (3) używali kija bądź pasa; (4) ciągnęli za ucho lub zmuszali do klęczenia. Skalę agresji psychologicznej rodziców wobec dzieci tworzą cztery twierdzenia dotyczące częstotliwości podejmowania przez rodziców zachowań dyscyplinujących, które polegały na: (1) celowym powstrzymaniu się od okazywania dziecku uczuć; (2) zawstydzaniu lub wzbudzaniu poczucia winy; (3) wrzeszczeniu na dziecko; (4) wyzywaniu dziecka od osób bezmyślnych, infantylnych i leniwych. Na skalę metod punitywnych składa się osiem zachowań dyscyplinujących, które polegają na stosowaniu przez rodziców różnego rodzaju kar o nieagresywnym charakterze. Należą do nich m.in. odbieranie przywilejów (np. kieszonkowego), zmuszenie do zadośćuczynienia, podjęcia działań naprawczych czy posyłanie za karę do pokoju. Zadaniem badanego jest odpamiętanie zdarzeń z przeszłości i określenie na 5-stopniowej skali, jak często matka i ojciec używali tych metod wychowawczych wówczas, gdy badany był dzieckiem i zachowywał się w sposób niewłaściwy. Rzetelność poszczególnych skal RIMW okazała się zadowalająca i wyniosła dla skali karania fizycznego i metod punitywnych $\alpha = 0,83$, natomiast dla skali agresji psychologicznej $\alpha = 0,72$.

Pomiar złości. Pomiaru różnych aspektów złości dokonano za pomocą kwestionariusza STAXI-2 (Spielberger, 1999, polska adaptacja: Bąk, 2016). Kwestionariusz składa się z 57 twierdzeń, które współtworzą trzy następujące części kwestionariusza. Część I służy do badania złości-cechy, część II mierzy złość-stan oraz część III umożliwia diagnozę ekspresji i kontroli złości. Ze względu na przedmiot badań oraz ich korelacyjny charakter skoncentrowano się na poszukiwaniu wychowawczych uwarunkowań cechy, kontroli oraz ekspresji złości z pominięciem skali złości-stanu, określającej natężenie doświadczanej złości w danym momencie. Założono bowiem, że uwarunkowania wychowawcze mogą być istotnym statystycznie predyktorem stanu złości, o ile pomiar tej własności następuje w specyficznych sytuacjach, np. w warunkach prowokacji czy arbitralnej frustracji, co wymaga przeprowadzenia badań eksperymentalnych. Podsumowując, w badaniu uwzględniono następujące skale i podskale współtworzące STAXI-2:

- skala złości-cechy (T-Ang; 10 twierdzeń; $\alpha = 0,83$), która pozwala określić różnice indywidualne w zakresie częstotliwości, z jaką dana jednostka doświadcza złości;
- skala ekspresji złości, obejmująca podskale ekspresji złości kierowanej na zewnątrz (AX-O; 8 twierdzeń; $\alpha = 0,75$) oraz do wewnątrz (AX-I, 8 twierdzeń; $\alpha = 0,68$);

- skala kontroli złości, obejmująca podskalę kontroli zewnętrznej ekspresji złości (AC-O, 8 twierdzeń; $\alpha = 0,90$) oraz podskalę kontroli wewnętrznego doświadczania złości (AC-I, 8 twierdzeń; $\alpha = 0,91$).

Uzyskane w tym badaniu wskaźniki zgodności wewnętrznej α Cronbacha są satysfakcjonujące i korespondują z analogicznymi wskaźnikami uzyskanymi w badaniach Bąka (2016) oraz Spielbergera (1999, za: Bąk, 2016); przy czym w obu przypadkach najniższe, ale wciąż akceptowalne wskaźniki zgodności wewnętrznej dotyczyły skali ekspresji złości kierowanej na zewnątrz i do wewnątrz, analogicznie do wskaźników uzyskanych w tym badaniu. Należy również podkreślić, że choć dwie części STAXI-2, uwzględnione w badaniu, stanowią immanentne aspekty wielowymiarowej charakterystyki złości, to różnice jakościowe między nimi są znaczące. Polegają one na tym, że mierząc cechę-złość ustalamy charakterystyczną dla danej jednostki skłonność do przeżywania złości, skale zaś ekspresji i kontroli złości pozwalają określić, czy i w jaki sposób złość jest ujawniana i kontrolowana. Warto również dodać, że skala ekspresji złości kierowanej na zewnątrz w stopniu relatywnie największym koresponduje z agresją, gdyż polega ona na werbalnym bądź fizycznym ataku na adwersarza, co potwierdza przykładowe twierdzenie z tej podskali w brzmieniu „Kiedy jestem zły lub wściekły, robię sarkastyczne uwagi”. Radzenie sobie ze złością poprzez tłumienie jej mierzy z kolei skala ekspresji złości do wewnątrz z przykładowym twierdzeniem w brzmieniu „Kiedy jestem zły lub wściekły, tłamszę wszystko w sobie”. Warto dodać, że skłonność do tłumienia złości pozostaje bez związku z natężeniem odczuwanej złości. Za wskaźnik zdolności adaptacyjnych jednostki można uznać wynik uzyskany przez badanego w skali kontroli złości, która w przypadku kontroli zewnętrznej ekspresji złości przejawia się w próbach powstrzymania się przed otwartą manifestacją złości („Kiedy jestem zły lub wściekły, zachowuje zimną krew”), istotą zaś kontroli wewnętrznego doświadczania złości jest dążenie do wyciszenia („Kiedy jestem zły lub wściekły, staram się odzyskać spokój”). Zadaniem badanych było określenie na 4-stopniowej skali tego, jak często reaguje na odczuwaną złość w przedstawiony sposób.

WYNIKI

Prezentację wyników rozpoczyna analiza częstości, z jaką badane kobiety doświadczały w dzieciństwie za przejawy swojego nieposłuszeństwa, kar fizycznych, agresji psychologicznej oraz metod punitywnych. Aby określić potencjalne różnice w tym zakresie, przeprowadzono analizę wariancji z powtarzanymi pomiarami w modelu jednozmiennowym.

Wyniki analizy wariancji wskazują na istotność statystyczną efektu głównego czynnika wewnątrzobiektywnego, $F(2,242) = 208,97$, $p < 0,001$, $\eta^2 = 0,463$. Oznacza to, że istnieją różnice w zakresie częstości doświadczania przez badane kobiety poszczególnych metod wychowawczych, wówczas kiedy były one dziećmi. Porównania parami z poprawką dla porównań wielokrotnych Bonferroniego wykazały, że badane kobiety doświadczały w dzieciństwie w stopniu największym agresji psychologicznej ze strony rodziców ($M = 4,6$; $SD = 1,44$), o wiele częściej niż karania fizycznego ($M = 2,95$; $SD = 1,22$; $p < 0,001$) i metod punitywnych ($M = 3,61$; $SD = 1,26$; $p < 0,001$). Różnice między częstością doświadczania metod punitywnych i karania fizycznego okazały się również istotne statystycznie. Rodzice osób badanych częściej stosowali nieagresywne metody wychowawcze oparte na karach niż karanie cielesne ($p < 0,001$).

Biorąc po uwagę kwestię różnic międzypłciowych w zakresie socjalizacji emocji, a zwłaszcza odmiennych oczekiwań społecznych odnośnie do ekspresji i kontroli emocji w zależności od płci, wykonano analizy wariancji w celu ustalenia, który rodzaj ekspresji przeżywanej złości i kontroli złości preferują badane kobiety. W odniesieniu do ekspresji przeżywanej złości analiza wykazała istotny statystycznie efekt główny czynnika wewnątrzobiektywnego, $F(1,242) = 10,27, p < 0,01, \eta^2 = 0,041$.

Kobiety charakteryzowały się wyższą tendencją do kierowania odczuwanej złości na zewnątrz ($M = 2,26; SD = 0,50$) niż do tłumienia jej „wewnątrz” ($M = 2,40; SD = 0,51$). Istotne różnice zaobserwowano również w przypadku kontroli złości, $F(1,242) = 6,02, p < 0,05, \eta^2 = 0,024$. Na podstawie samopisu sposobów kontrolowania przez badane kobiety przeżywanej złości, można powiedzieć, że ujawniły one większą skłonność do wewnętrznej kontroli złości ($M = 2,72; SD = 0,63$), która oznacza m.in. kompetentne korzystanie z określonych technik relaksacyjnych, w porównaniu do zewnętrznej kontroli złości ($M = 2,66; SD = 0,64$).

Aby ustalić, czy istnieje związek między częstością poszczególnych metod wychowawczych, z jaką badane były dyscyplinowane przez rodziców w okresie dzieciństwa, a uwzględnionymi w badaniach wymiarami złości, przygotowano w pierwszym kroku macierz korelacji (tab. 1).

TABELA 1. Związek doświadczanych w dzieciństwie metod wychowawczych z różnymi wymiarami złości

	T-Ang	Ax-O	Ax-I	AC-O	AC-I
Karanie fizyczne	0,29**	0,16*	0,10	-0,19**	-0,18**
Agresja psychologiczna	0,31**	0,28**	0,18**	-0,19**	-0,18**
Metody punitywne	0,26**	0,25**	0,07	-0,17**	-0,10

Uwaga. ** $p < 0,01$; * $p < 0,05$; T-Ang – złość cecha; Ax-O – ekspresja złości kierowanej na zewnątrz; Ax-I – ekspresja złości kierowanej do wewnątrz; AC-O – kontrola zewnętrznej ekspresji złości; AC-I – kontrola wewnętrznej doświadczania złości.

Uzyskane wyniki charakteryzuje dość wyrazista prawidłowość. Wszystkie istotne statystycznie wskaźniki korelacji między poszczególnymi metodami wychowawczymi a cechą-złością oraz dwoma rodzajami ekspresji złości są dodatnie. Inaczej przedstawiają się zaś wyniki analizy korelacji dla związku metod wychowawczych z dwoma sposobami kontrolowania złości, które określono jako wskaźnik zdolności adaptacyjnych jednostki. W tym przypadku wszystkie istotne wskaźniki korelacji są ujemne. Warto również zwrócić uwagę na fakt, że jedyną metodą wychowawczą, która koreluje na poziomie istotnym statystycznie ze wszystkimi aspektami złości, jest agresja psychologiczna. Ostatnia konstatacja, jaka nasuwa się w związku z uzyskanymi współczynnikami korelacji, dotyczy metod punitywnych, których wzorzec korelacji z poszczególnymi wymiarami złości jest identyczny, co wzorzec wyłaniający z korelacji między złością a pozostałymi metodami wychowawczymi.

Drugim i zarazem końcowym krokiem, umożliwiającym realizację założonych celów przeprowadzonego badania, było wykonanie analizy regresji. Ze względu na wielowymiarowy charakter złości zdecydowano się na zbudowanie pięciu odrębnych modeli regresji z poszczególnymi wymiarami złości jako zmiennymi zależnymi oraz metodami wychowawczymi jako predyktorami. Do poszczególnych modeli regresji

jako predyktory włączano tylko te praktyki wychowawcze, które w sposób istotny statystycznie korelowały z poszczególnymi podskalami STAXI. W dwóch z pięciu modeli regresji nie stwierdzono żadnych istotnych predyktorów. Były to modele regresji dla wewnętrznej i zewnętrznej kontroli ekspresji złości, które w konsekwencji zdecydowano się pominąć w dalszej prezentacji wyników. Trzy modele istotne statystycznie przedstawiono w tabeli 2.

TABELA 2. Modele regresji dla cechy złości oraz ekspresji złości kierowanej na zewnątrz i do wewnątrz

Predyktory	T-Ang		Ax-O		Ax-I	
	model 1 $F(3,242) = 10,99^{***}$ $R^2_{skoryg.} = 0,11$		model 2 $F(3,242) = 8,38^{***}$ $R^2_{skoryg.} = 0,08$		model 3 $F(1,242) = 8,42^{**}$ $R^2_{skoryg.} = 0,03$	
	β	t	β	t	β	t
karanie fizyczne	0,13	1,71	-0,06	-0,71		
agresja psychologiczna	0,19	2,37*	0,23	2,91**	0,18	2,90**
metody punitywne	0,09	1,26	0,16	2,09*		

Uwaga. *** $p < 0,001$; ** $p < 0,01$; * $p < 0,05$; T-Ang – złość cecha; Ax-O – ekspresja złości kierowanej na zewnątrz; Ax-I – ekspresja złości kierowanej do wewnątrz.

Na podstawie uzyskanych wyników można wnioskować, zgodnie z oczekiwaniami, że stosowanie przez rodziców agresji psychologicznej jako reakcji na przejawy nieposłuszeństwa dziecka jest kluczowym doświadczeniem wychowawczym badanych kobiet, warunkującym natężenie cechy-złości oraz ekspresji złości, kierowanej zarówno na zewnątrz, jak i do wewnątrz. We wszystkich modelach regresji agresja psychologiczna jest pozytywnym predyktorem określonego wymiaru złości, a wartość standaryzowanych współczynników regresji mieści się w przedziale od $\beta = 0,18$ w modelu 3, poświęconym predykcji ekspresji złości kierowanej do wewnątrz, do $\beta = 0,23$ w modelu 2, w którym zmienną zależną była ekspresja złości kierowana na zewnątrz. Drugim istotnym statystycznie predyktorem okazały się metody punitywne, które mają pozytywny wkład w poziom ekspresji złości kierowanej na zewnątrz ($\beta = 0,16$), ale są bez znaczenia dla poziomu złości-cechy oraz ekspresji złości kierowanej do wewnątrz. Doświadczenie karania fizycznego okazało się nieistotnym predyktorem we wszystkich zaprezentowanych modelach. Na podstawie wielkości wyjaśnionej wariancji R^2 można powiedzieć, że wprowadzone do modelu 1 predyktory wyjaśniły wariancję cechy-złości w 11%, podczas gdy wariancję w zakresie zewnętrznej (model 2) i wewnętrznej ekspresji złości (model 3) udało się wyjaśnić odpowiednio w 8% i 3%.

DYSKUSJA

Wyniki przeprowadzonych badań w warstwie opisowej pokazują, zgodnie z założonym celem, jakich metod wychowawczych doświadczały badane kobiety wówczas, kiedy były dziećmi oraz które sposoby kontroli i ekspresji złości preferują w dorosłości. W odniesieniu do pierwszego zagadnienia ustalono, że najczęściej doświadczaną przez badane metodą wychowawczą była agresja psychologiczna, nieco rzadziej rodzi-

ce posługiwali się metodami punitywnymi, natomiast relatywnie najrzadziej stosowali kary fizyczne. Ustalenia te zaskakują, gdyż niemal naturalnym oczekiwaniem jest to, że częstość używania poszczególnych metod wychowawczych będzie wyznaczać poziom ich surowości. Wówczas metodą najczęściej doświadczaną przez badanych winny być kary o nieagresywnym charakterze (metody punitywne), a następnie agresja psychologiczna i karanie fizyczne, których poziom surowości jest w istocie zbliżony. Podstawowa różnica między nimi polega na tym, że agresja psychologiczna zadaje dziecku szkodę psychiczną, podczas gdy kara fizyczna prowadzi do szkody cielesnej, a czasami również psychicznej, wówczas gdy sposób jej egzekwowania upokarza dziecko. Tymczasem w opinii badanych kobiet, ich rodzice wykazali znaczną preferencję w zakresie używania agresji psychologicznej w celach socjalizacyjnych, co może wynikać z dwóch komplementarnych względów. Pierwszym jest postrzeganie agresji psychologicznej jako łagodnej formy dyscyplinowania, tym bardziej, że skutki manipulowania emocjami dziecka czy kwestionowania miłości wobec niego są w zasadzie niewidoczne, a zmiana zachowania dziecka zwykle natychmiastowa. Oznacza to, że należałoby uświadomić rodzicom, jakie konsekwencje psychologiczne niesie za sobą stosowanie agresji psychologicznej w wychowaniu dziecka, gdyż przekaz społeczny, jak dotychczas, ograniczał się w zasadzie do eksponowania skutków stosowania kar fizycznych. Tymczasem agresja psychologiczna jest predyktorem różnych wymiarów złości, a uprzednie badania wskazują również na jej związek z gotowością do agresji interpersonalnej (Dominiani-Kochanek i in., 2015) oraz szerokim zakresem zaburzeń internalizacyjnych, takich jak wysoki poziom lęku, nieśmiałość czy labilność emocjonalna (Barber, 1996; McShane, Hastings, 2009). Drugi względ jest związany z zasygnalizowaną w części przeglądowej kwestią socjalizacji rodzajowej, która przejawia się w tym, że inny rodzaj emocji eksponuje się i dopuszcza w zachowaniach chłopców i dziewcząt, przygotowując dzieci do pełnienia określonych ról płciowych (Chaplin i in., 2005; Radke-Yarrow, Kochanska, 1990; Zeman, Garber, 1996). Jeśli kobiecość wiąże się stereotypowo z emocjonalnością, to próby dyscyplinowania dziewcząt poprzez manipulowanie ich emocjami mogą pełnić nie tylko funkcję socjalizacji zachowania, ale stanowić składową rodzajowej socjalizacji emocji. Stanowisko to wspiera dodatkowo fakt, że modalność emocji wzbudzanej przez agresję psychologiczną jest zbieżna z emocjami, jakich oczekuje się od dziewcząt, tj. strachem, smutkiem czy poczuciem winy (Chaplin i in., 2005; Garside, Klimes-Dougan, 2002; Zeman, Garber, 1996).

W odniesieniu do sposobów ekspresji i kontroli złości stwierdzono, że badane kobiety częściej manifestują złość „na zewnątrz”, niż tłumią ją „wewnątrz” oraz podejmują próby wewnętrznego kontrolowania emocji bardziej niż zewnętrznej kontroli ekspresji emocji. Można zatem powiedzieć, że z jednej strony badane kobiety wykazały oczekiwaną społecznie skłonność do zapanowania nad odczuwaną złością tak, aby przeżywana emocja nie była widoczna dla otoczenia. Ponownie należy wynik ten skonfrontować z ustaleniami z zakresu socjalizacji rodzajowej, wedle których manifestacja złości jest mniej akceptowana u dziewcząt w porównaniu do chłopców (Birnbbaum, Nosanchuk, Croll, 1980; Crick, 1997; Perry i in., 1989). Z drugiej strony, pomimo społecznych oczekiwań odnośnie do wewnętrznego kontrolowania złości, gdy natężenie ich złości osiągnie próg krytyczny, częściej dokonują zewnętrznej ekspresji przeżywanej emocji zamiast „stłumić ją wewnątrz”.

Warto również zaznaczyć, że zewnętrzna ekspresja złości polega w istocie na podjęciu zachowań, które noszą znamiona agresji werbalnej bądź fizycznej (Bąk, 2016), a reguły przejawiania agresji w relacjach społecznych podlegają również ści-

śle określonym, płciowym uwarunkowaniom. Okazuje się, że kobiety dopuszczają możliwość podjęcia aktu agresji w następstwie długotrwałego napięcia emocjonalnego i choć przeżywają one w konsekwencji poczucie winy, to zachowanie agresywne zmanifestowane w takich okolicznościach, wydaje im się bardziej uzasadnione niż podjęcie agresji w celach instrumentalnych (Campbell, Muncer, 2008). Kobięcy sposób wartościowania agresji określa się mianem ekspresyjnej reprezentacji agresji, podczas gdy postrzeganie agresji jako środka do realizacji własnych, partykularnych celów jest wskaźnikiem instrumentalnej reprezentacji agresji, bardziej typowej dla mężczyzn (Campbell, Muncer, Coyle, 1992; Konopka, Zajenkovska, Dominiak-Kochanek, 2018). Ekspresja złości na zewnątrz, dokonana w następstwie odczuwania złości o dużym natężeniu mieści się zatem w typowej dla kobiet strategii radzenia sobie z takim napięciem emocjonalnym.

Podstawowym celem przeprowadzonych badań było określenie, czy i które metody wychowawcze doświadczane w dzieciństwie mają znaczenie dla różnych wymiarów złości, charakteryzujących badaną próbę kobiet. Uwzględniono dwa podstawowe aspekty emocji złości. Pierwszą była indywidualna dyspozycja do reagowania złością w różnych okolicznościach, druga zaś odnosiła się do sposobu, w jaki emocja ta jest wyrażana i kontrolowana. Uzyskane wyniki wskazują, że agresja psychologiczna jest doświadczeniem z okresu dzieciństwa, które, zgodnie z oczekiwaniami, ma pozytywny wkład we wszystkie aspekty złości, uwzględnione w badaniu. Kwestią otwartą pozostaje to, czy agresja psychologiczna pełni analogiczną, antecedentną rolę w formowaniu się złości u mężczyzn, co może być przedmiotem przyszłych badań.

Metody punitywne są drugim rodzajem doświadczeń wychowawczych, które były pozytywnym predyktorem ekspresji emocji kierowanej na zewnątrz, ale nie miały znaczenia dla natężenia samej cechy-złości. Ze względu na fakt, że zewnętrzna ekspresja emocji okazała się jedynym wymiarem złości, wrażliwym na doświadczenie metod punitywnych w dzieciństwie, należałoby nie tyle kwestionować samo ich stosowanie, ile sposób, w jaki rodzic się nimi posługuje. Za postępowanie rodzica sprzyjające nabyciu przez dziecko tendencji do uzewnętrzniania złości należałoby uznać używanie metod punitywnych *ad hoc*, bez uprzedniego ustalenia z dzieckiem reguł postępowania i skutków ich przekroczenia, brak konsekwencji w wyznaczaniu kar czy też uznanie, że sama kara wystarczy i nie trzeba wyjaśniać dziecku, za co zostało ono ukarane. Jeśli dziecko rozumie, z jakich powodów rodzic posłużył się karą, a nawet jest w stanie przewidzieć, z jakimi konsekwencjami własnego zachowania spotka się, wówczas gdy je podejmie, to nałożenie antycypowanej przez niego kary wywoła raczej umiarkowane pobudzenie emocjonalne, które Hoffman (2006) uznaje za klucz do dokonania trwałych zmian w zachowaniu dziecka. Wnioski te mają jednak charakter spekulatywny i wymagają przeprowadzenia kolejnych badań, w których pytanie o częstość stosowania określonych kar o nieagresywnych charakterze należałoby uzupełnić o pytania, dotyczące kontekstu ich używania.

Odrębny komentarz warto poświęcić temu, w jakim stopniu udało się wyjaśnić wariację poszczególnych wymiarów złości w trzech, zaprezentowanych modelach agresji. Zakres wyjaśnianej wariacji mieścił się w przedziale od 11% w przypadku cechy-złości do zaledwie 3% w przypadku wewnętrznej ekspresji złości. Wynik ten zaskakuje o tyle, że indywidualna dyspozycja do przeżywania złości ma mocne fundamenty temperamentalne (Harmon-Jones, 2003), podczas gdy kontrola złości uwarunkowana jest wpływami socjalizacyjnymi i szerzej, względami kulturowymi, powiązanych z płcią dziecka (Radke-Yarrow, Kochanska, 1990). Fakt, że to właśnie wariację

cechy-złości udało wyjaśnić się w największym stopniu wymaga zatem głębszego przyjrzenia się operacjonalizacji złości-cechy w ujęciu Spielberga. Otóż na własność tę składa się zarówno złość rozumiana jako cecha temperamentu, jak i różnice indywidualne, określające sytuacyjną skłonność jednostki do reagowania złością, wówczas gdy jest ona np. prowokowana czy niesprawiedliwie oceniana (Spielberger, 1999, za: Bąk, 2016). Wkład doświadczeń socjalizacyjnych w wyjaśnianie wariancji cechy-złości dotyczy zatem drugiego aspektu tej własności, która reguluje zachowanie jednostki w sytuacjach obciążających ją emocjonalnie. Zgodnie z uprzednimi wynikami badań sytuacje takie ukierunkowują proces przetwarzania informacji społecznych na bodźce zagrażające oraz uaktywniają skrypty tendencyjnego reagowania, które u osób z doświadczeniem awersyjnych metod wychowawczych zawierają rozbudowane scenariusze potencjalnych reakcji agresywnych (Dodge i in., 1995).

Na zakończenie warto wyartykułować kierunek przyszłych badań w obszarze rodzinnych uwarunkowań złości, który warto podjąć zarówno ze względów poznawczych, jak i stosowanych. Zewnętrzna i wewnętrzna kontrola złości, którą uznano za wskaźnik zdolności adaptacyjnych jednostki, korelowała ujemnie z karaniem fizycznym i agresją psychiczną, ale znaczenie tych metod wychowawczych w predykcji kontroli złości całkowicie zaniknęło w zaprezentowanych modelach. Jednocześnie kwestia umiejętności skutecznej kontroli złości jest kluczowa dla jakości relacji interpersonalnych, człowiek nie może bowiem uniknąć przeżywania złości w kontaktach społecznych. Wciąż otwartym pozostaje zatem pytanie, jakie uwarunkowania z obszaru socjalizacji rodzinnej wspierają rozwój jednostki w kierunku nabywania efektywnych sposobów kontrolowania własnych, negatywnych stanów emocjonalnych o dużym natężeniu.

OGRANICZENIA BADAŃ WŁASNYCH

Badanie miało charakter retrospektywny i choć osoby dorosłe dość dobrze potrafią odpamiętać otrzymane od rodziców kary fizyczne, doznany wstyd czy czasowe odrzucenie emocjonalne (Brown i in., 2007; Hardt, Rutter, 2004; Della Femina, Yeager, Lewis, 1990), uzyskane wyniki należałoby traktować z ostrożnością. Jednocześnie warto podkreślić, że pomiar metod wychowawczych stosowanych przez rodziców w dzieciństwie dokonany z perspektywy dorosłych dzieci eliminuje zmienną aprobaty społecznej, która z dużym prawdopodobieństwem wpłynęłaby na sposób odpowiadania na analogiczne pytania przez rodziców. Ustalone w toku analizy regresji prawidłowości wskazują, że doświadczenia wychowawcze z okresu dzieciństwa mają relatywnie niski wkład w poziom wyjaśnianej wariancji zmiennej zależnej, czyli różnych wymiarów złości. Jest to zatem ważna przesłanka empiryczna do poszukiwania innych uwarunkowań socjalizacyjnych, które mogą mieć znaczenie dla poziomu cechy-złości oraz jej ekspresji i kontroli, przy czym obszar postaw rodzicielskich z takimi wymiarami jak poziom oferowanego dziecku ciepła emocjonalnego, akceptacji czy odrzucenia emocjonalnego wydaje się obiecujący. Na zakończenie warto również zwrócić uwagę na fakt, że ustalone w toku badań prawidłowości dotyczą wyłącznie grupy kobiet i należałoby w kolejnych badaniach uzupełnić wiedzę na temat znaczenia doświadczeń wychowawczych z dzieciństwa dla natężenia cechy, ekspresji i kontroli złości w próbie mężczyzn.

BIBLIOGRAFIA

- Ainsworth, M.D.S., Bell, S.M. (1970). Attachment, exploration, and separation: Illustrated by the behavior of one-year-olds in a strange situation. *Child Development, 41*, 49–67.
- Archer, J. (2004). Sex differences in aggression in real-world settings: A meta-analytic review. *Review of General Psychology, 8*(4), 291–322.
- Averill, J.R. (1983). Studies on anger and aggression: implications for theories of emotion. *American Psychologist, 38*(11), 1145–1160.
- Barber, B.K. (1996). Parental psychological control: Revisiting a neglected construct. *Child Development, 67*, 3296–3319.
- Bąk, W. (2016). Pomiar stanu, cechy, ekspresji i kontroli złości. Polska adaptacja kwestionariusza Staxi-2. *Polskie Forum Psychologiczne, 21*, 93–122.
- Beckwith L., Cohen, S.E., Hamilton, C.E. (1999). Maternal sensitivity during infancy and subsequent life events relate to attachment representation at early adulthood. *Developmental Psychology, 35*(3), 693–700.
- Bem, S.L. (1981). Gender schema theory: A cognitive account of sex typing. *Psychological Review, 88*(4), 354–364.
- Berkowitz, L., Harmon-Jones, E. (2004). Toward an understanding of the determinants of anger. *Emotion, 4*(2), 107–130.
- Birnbaum, D.W., Nosanchuk, T.A., Croll, W.L. (1980). Children's stereotypes about sex differences in emotionality. *Sex Roles, 6*, 435–443.
- Bowlby, J. (2007). *Przywiązanie*. Warszawa: WN PWN.
- Buss, A.H., Perry, M. (1992). The aggression questionnaire. *Journal of Personality and Social Psychology, 63*(3), 452–459.
- Campbell, A., Muncer, S. (2008). Intent to harm or injure? Gender and the expression of anger. *Aggressive Behavior, 34*, 282–293.
- Campbell, A., Muncer, S., Coyle, E. (1992). Social representation of aggression as an explanation of gender differences: a preliminary study. *Aggressive Behavior, 18*, 95–108.
- Cassidy, J. (1994). Emotion regulation: influences of attachment relationship. *Monographs of the Society for Research in Child Development, 59*(2–3), 228–249.
- Chaplin, T.M., Cole, P.M., Zahn-Waxler, C. (2005). Parental socialization of emotion expression: gender differences and relations to child adjustment. *Emotion, 5*(1), 80–88.
- Collins, N., Feeney, B.C. (2000). A Safe Haven: An attachment theory perspective on support seeking and caregiving in intimate relationships. *Journal of Personality and Social Psychology, 78*(6), 1053–1073.
- Cooper, M.L., Shaver, P., Collins, N. (1998). Attachment styles, emotion regulation, and adjustment in adolescence. *Journal of Personality and Social Psychology, 74*(5), 1380–1397.
- Chang, L., Schwartz, D., Dodge, K.A., McBride-Chang, C. (2003). Harsh parenting in relation to child emotional regulation and aggression. *Journal of Family Psychology, 17*, 598–606.
- Crick, N. (1997). Engagements in gender normative versus nonnormative forms of aggression: Links to social-psychological adjustment. *Developmental Psychology, 33*, 610–617.
- Crick, N.R., Dodge, K.A. (1994). A review and reformulation of social information-processing mechanisms in children's social adjustment. *Psychological Bulletin, 115*, 74–101.
- Czub, M. (2005). Rozwój kompetencji społeczno-emocjonalnych dziecka. W: M. Czub (red.), *Diagnoza funkcjonowania społeczno-emocjonalnego dziecka w wieku 1,5 do 5,5 lat*. Warszawa: IBE.
- Della Femina, D., Yeager, C.A., Lewis, D.O. (1990). Child abuse: Adolescent records vs. adult recall. *Child Abuse & Neglect, 14*(2), 227–231.
- Dodge, K.A., Pettit, G.S., Bates, J.E., Valente, E. (1995). Social information-processing patterns partially mediate the effect of early physical abuse on later conduct problems. *Journal of Abnormal Psychology, 104*, 632–643.

- Dominiak-Kochanek, M. (2017). *Metody wychowawcze rodziców, a agresja interpersonalna młodych dorosłych*. Warszawa: Wydawnictwo APS.
- Dominiak-Kochanek, M., Konopka, K., Bower-Russa, M., Frączek, A. (2015). Harsh discipline and readiness for interpersonal aggression in Poland and the USA: the mediating role of sensitivity to provocations and frustration. *Polish Psychological Bulletin*, 46, 543–455.
- Eagly, A.H., Steffen, V.J. (1986). Gender and aggressive behavior: a meta-analytic review of the social psychological literature. *Psychological Bulletin*, 100(3), 309–330.
- Eagly, A.H., Wood, W. (1991). Explaining sex differences in social behavior: A meta-analytic perspective. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 17(3), 306–315.
- Eisenberg, N., Cumberland, A., Spinrad, T.L. (1998). Parental socialization of emotion. *Psychological Inquiry*, 9(4), 241–273.
- Ekman, P. (1999). Wszystkie emocje są podstawowe. W: P. Ekman, R. Davidson (red.), *Natura emocji. Podstawowe zagadnienia* (s. 20–25). Gdańsk: GWP.
- Elliot, A.J., Eder, A.B., Harmon-Jones, E. (2013). Approach-avoidance motivation and emotion: *Emotion Review*, 5(3), 308–311.
- Evers, C., Fischer, A.H., Rodriguez Mosquera, P.M., Manstead, A.S. (2005). Anger and social appraisal: A “spicy” sex difference? *Emotion*, 5(3), 258–266.
- Fila-Jankowska, A., Szczygieł, D. (2004). Wpływ pomiaru pobudzenia fizjologicznego na deklarowaną intensywność emocji—różnice między płciami. *Psychologia Jakości Życia*, 3, 165–182.
- Fischer, A.H., Rodriguez Mosquera, P.M., Van Vianen, A.E., Manstead, A.S. (2004). Gender and culture differences in emotion. *Emotion*, 4(1), 87–94.
- Fivush, R. (1989). Exploring sex differences in the emotional content of mother-child conversations about the past. *Sex Roles*, 20(11–12), 675–691.
- Frączek, A. (1986). Psychologiczne i socjologiczne uwarunkowania przemocy wobec dzieci. W: A. Frączek (red.), *Studia nad uwarunkowaniami i regulacją agresji interpersonalnej* (s. 138–160). Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Frączek, A. (2002). O naturze i formowaniu się psychologicznej regulacji agresji interpersonalnej. W: I. Kurcz, D. Kądziałowa (red.), *Psychologia czynności. Nowe perspektywy* (s. 45–64). Gdańsk: GWP.
- Fujita, F., Diener, E., Sandvik, E. (1991). Gender differences in negative affect and well-being: the case for emotional intensity. *Journal of Personality and Social Psychology*, 61(3), 427–434.
- Garside, R.B., Klimes-Dougan, B. (2002). Socialization of discrete negative emotions: Gender differences and links with psychological distress. *Sex Roles*, 47(3–4), 115–128.
- Grossman, M., Wood, W. (1993). Sex differences in intensity of emotional experience: a social role interpretation. *Journal of Personality and Social Psychology*, 65(5), 1010–1022.
- Hardt, J., Rutter, M. (2004). Validity of adult retrospective reports of adverse childhood experiences: review of the evidence. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 45, 260–273.
- Harmon-Jones, E. (2003). Anger and the behavioral approach system. *Personality and Individual Differences*, 35, 995–1005.
- Hoffman, M.L. (2006). *Empatia i rozwój moralny*. Gdańsk: GWP.
- Konopka, K., Zajenkowska, A., Dominiak-Kochanek, M. (2018). The relation of sensitivity to provocation and frustration to direct aggression: the mediating role of beliefs about aggression. *Revista de Psicología Social*, 33(1), 81–110.
- Kopper, B.A. (1993). Role of gender, sex role identity, and Type A behavior in anger expression and mental health functioning. *Journal of Counseling Psychology*, 40(2), 232–237.
- Kopper, B.A., Epperson, D.L. (1991). Sex and sex role comparisons in the expression of anger. *Psychology of Women Quarterly*, 15(1), 7–14.
- Kuebli, J., Fivush, R. (1992). Gender differences in parent-child conversations

- about past emotions. *Sex Roles*, 27(11–12), 683–698.
- Kuo, J.C., Linehan, M.M. (2009). Disentangling emotion processes in borderline personality disorder: Physiological and self-reported assessment of biological vulnerability, baseline intensity, and reactivity to emotionally-evocative stimuli. *Journal of Abnormal Psychology*, 118(3), 531–544.
- Lytton, H., Romney, D.M. (1991). Parents' differential socialization of boys and girls: A meta-analysis. *Psychological Bulletin*, 109(2), 267–296.
- McKinney, C., Renk, K. (2008). Differential parenting between mothers and fathers: Implications for late adolescents. *Journal of Family Issues*, 29(6), 806–827.
- McShane, K.E., Hastings, P.D. (2009). The new friends vignettes: measuring parental psychological control that confers risk for anxious adjustment in preschoolers. *International Journal of Behavioral Development*, 33(6), 481–495.
- Moscato, M.S., Spielberger, C.D. (2011). Cross-cultural assessment of emotions: The expression of anger. *Revista de Psicología*, 29(2), 344–360.
- Perry, D.G., Perry, L.C., Weiss, R.J. (1989). Sex differences in the consequences that children anticipate for aggression. *Developmental Psychology*, 25(2), 312–319.
- Plant, E.A., Hyde, J.S., Keltner, D., Devine, P.G. (2000). The gender stereotyping of emotions. *Psychology of Women Quarterly*, 24(1), 81–92.
- Potegal, M., Davidson, R.J. (2003). Temper tantrums in young children: 1. Behavioral composition. *Developmental and Behavioral Pediatrics*, 24(3), 140–147.
- Radke-Yarrow, M., Kochanska, G. (1990). Anger in young children. W: N.L. Stein, B. Leventhal, I.T. Trabasso (red.), *Psychological and Biological Approaches to Emotion* (s. 297–310). Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Root, A.K., Denham, S.A. (2010). The role of gender in the socialization of emotion: Key concepts and critical issues. *New Directions for Child and Adolescent Development*, 2010(128), 1–9.
- Schaffer, H.R. (2011). *Psychologia dziecka*. Warszawa: WN PWN.
- Shackman, J.E., Shackman, A.J., Pollak, S.D. (2007). Physical abuse amplifies attention to threat and increases anxiety in children. *Emotion*, 7(4), 838–852.
- Smith, T.W., Glazer, K., Ruiz, J.M., Gallo, L.C. (2004). Hostility, anger, aggressiveness, and coronary heart disease: An interpersonal perspective on personality, emotion, and health. *Journal of Personality*, 72(6), 1217–1270.
- Sroufe, A.L., Waters, E. (1977). Attachment as an organizational construct. *Developmental Psychology*, 48, 1184–1199.
- Straus, M.A., Faucher, A. (2005–2011). *Manual for the Dimensions of Discipline Inventory (DDI)*. Durham, NH: Family Research Laboratory, University of New Hampshire.
- Straus, M.A., Mouradian, V.E. (1998). Impulsive corporal punishment by mothers and antisocial behavior and impulsiveness of children. *Behavioral Sciences and the Law*, 16, 353–374.
- Strayer, J., Fraser, S., Roberts, W. (2004). Children's anger, emotional expressiveness, and empathy: relations with parents' empathy, emotional expressiveness, and parenting practices. *Social Development*, 13(2), 229–254.
- Tamir, M., Mitchell, C., Gross, J.J. (2008). Hedonic and Instrumental Motives in Anger Regulation. *Psychological Science*, 19(4), 324–328.
- Tenenbaum, H.R., Leaper, C. (2002). Are parents' gender schemas related to their children's gender-related cognitions? *A meta-analysis*. *Developmental Psychology*, 38(4), 615–630.
- Thompson, R.A., Calkins, S. (1996). The double-edged sword: Emotional regulation for children at risk. *Development and Psychopathology*, 8, 163–182.
- Timmers, M., Fischer, A., Manstead, A. (2003). Ability versus vulnerability: Beliefs about men's and women's emotional behaviour. *Cognition and Emotion*, 17(1), 41–63.
- Trembay, R.E. (2009). Anger and aggression. W: J.B. Benson, M.M. Haith (red.), *Social and Emotional Development in Infancy and Early Childhood* (s. 18–30). San Diego CA: Academic Press.

- Weiss, B., Dodge, K.A., Bates, J.E., Pettit, G.S. (1992). Some consequences of early harsh discipline: child aggression and a maladaptive social information processing style. *Child Development*, 63(6), 1321–1335.
- Williams, J.E., Satterwhite, R.C., Best, D.L. (1999). Pancultural gender stereotypes revisited: The five factor model. *Sex Roles*, 40(7–8), 513–525.
- Wojciszke, B. (2010). Sprawczość i wspólnotowość. *Podstawowe wymiary spostrzegania społecznego*. Gdańsk: GWP.
- Wolff, M.S., Ijzendoorn, M.H. (1997). Sensitivity and attachment: A meta-analysis on parental antecedents of infant attachment. *Child Development*, 68(4), 571–591.
- Zajenkowski, M. (2017). Hostile and energetic: Anger is predicted by low agreeableness and high energetic arousal. *PLoS One*. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0184919>.
- Zeman, J., Garber, J. (1996). Display rules for anger, sadness, and pain: It depends on who is watching. *Child Development*, 67(3), 957–973.

EDUCATIONAL EXPERIENCES FROM CHILDHOOD AS PREDICTORS OF A TRAIT, EXPRESSION, AND CONTROL OF ANGER AMONG YOUNG WOMEN

Abstract: The aim of the research was to examine whether and to what extent educational methods experienced in childhood are connected with a trait, expression and control of anger among adult women. The study took into account physical punishment, punitive methods and psychological aggression as three distinguished educational methods, which can influence an intensity of anger in adulthood. There were 243 participants (all female) aged between 19 and 32 years old ($M = 20,81$, $SD = 1,77$). The participants assessed to what degree their parents used the above-mentioned three educational methods and they also described how often they experience anger, its expression inside and outside, and a level of control of an inner and outer anger. The analysis revealed, that in a retrospective assessment of educational

methods, the participants most often experienced psychological aggression from their parents, which is a conscious bringing of a sense of guilt, embarrassment, and communication of a conditional love. This educational method also turned out to be key when it comes to the intensity of the trait of anger and its inside and outside expression. Contrary to what was expected, there were no statistically significant correlations between physical punishment and the aspects of anger looked at. The study's results are discussed in the context of a generic emotion socialization and negative psychological consequences of using psychological aggression in child upbringing.

Keywords: educational methods, psychological aggression, anger – trait, anger expression, anger control.